

de orde. Hierbij vraagt hij zich af of de in Engeland en Frankrijk gangbare, minder brede definitie als ‘wetenschappelijke teksten’ niet te verkiezen is. (154)

De wijze van ontstaan, de functie en de doelgroep van de *arteshandschriften* blijken sterk te verschillen. Sommige zijn als een duidelijke eenheid in één hand afgeschreven, naar één legger of verschillende voorbeelden. In andere zijn over een langere periode teksten bijeengebracht, in één hand of door verschillende kopiïsten. Sommige waren theoretisch van aard, andere eerder praktisch. Sommige waren voor eigen gebruik, andere ter instructie, of, zoals Veltman suggereert, alleen om te bezitten. Zij beschrijft een kostbaar boekje vol uiterst nuttige kennis voor zeelieden, dat geen gebruikerssporen vertoont. (62-63) In haar onderzoek naar astronomische teksten constateert zij ook een samengaan met niet-*artesteksten*, die mogelijk als bladvulling waren toegevoegd en inzicht kunnen verschaffen in de middeleeuwse mentaliteit. (69-72) Zij wijst er terecht op dat voor een juiste typering van een verzameling teksten bestudering van het handschrift door autopsie noodzakelijk blijft. (74-75) Reynaert toont in zijn bijdrage over teksten over kwade en goede dagen, het belang van deze *artesteksten* voor de mentaliteitsgeschiedenis als aanvulling op literaire teksten. Het is namelijk opvallend dat het gedachtegoed van goede en kwade dagen in de middeleeuwse literatuur niet voorkomt, hoewel uit andere bronnen, zoals preken, dit als algemeen bekend moet worden beschouwd. Dit werpt een interessant licht op de in de literatuur weerspiegelde cultuur en de werkelijkheid. Huizinga behandelt de Middelnederlandse overlevering van een medische tekst, de zogenoemde Jonghe Lanfranc. Hij wijst op de verschuiving van theorie naar praktijk en de daarmee gepaard gaande grote fluiditeit van deze teksten. Het lijkt erop dat de eerste vertalingen uit het Latijn de oorspronkelijke tekst getrouw volgden, terwijl de vertalingen gebruikt werden voor een grote diversiteit aan bewerkingen, waarbij de tekst aan de eigen behoefte en interesse is aangepast. Daarnaast is er sprake van afnemende kwaliteit als gevolg van het handmatig afschrijven. (129-131) Ook in de historiografie en vooral hagiografie zien we een grote verscheidenheid aan Middelnederlandse versies van teksten, waarvan de ontstaansgeschiedenis en onderlinge relatie nauwelijks zijn vast te stellen. Dit nodigt naar mijn mening uit tot nader onderzoek naar veranderingen in autoriteitswaarde van teksten en individualisering. Zowel Veltman (69) als Reynaert (92) constateren dat *artesteksten* in de late Middeleeuwen de interesse van een breder publiek kregen. Hoewel misschien niet verrassend, biedt ook deze conclusie, gezien de beperkte omvang van de in deze bundel gepresenteerde onderzoeken, nog vele mogelijkheden.

Renée Nip

C. N. W. M. Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Dissertatie Leiden 2003; Hollandse studiën XLI; Hilversum: Verloren, 2004, 414 blz., € 33,-, ISBN 90 70403 52 8).

Het werd tijd dat er een gedegen studie verscheen over de vete in laatmiddeleeuws Holland en Zeeland. Dit verschijnsel, dat zo kenmerkend was voor de laatmiddeleeuwse samenleving, is tot voor kort vooral buiten deze gebieden onderwerp van onderzoek

geweest. Voor zover de vete in Holland en Zeeland wel is bestudeerd, was dit lang geleden en bovendien voornamelijk op grond van normatieve bronnen. In recentere bijdragen die raakvlakken hebben met het onderwerp en die wel steunen op praktijkonderzoek, zoals de dissertaties van J. van Herwaarden, P. Hoppenbrouwers en M. van Gent, kwamen vete en verzoening slechts zijdelings aan de orde. De dissertatie van C. Glaudemans vult in dezen een grote leemte in het onderzoek naar laatmiddeleeuws Holland en Zeeland en kan met recht een encyclopedie van de vete in deze gebieden worden genoemd. Eigenrichting, vete en verzoening zijn hierin in al hun facetten nauwkeurig onderzocht op basis van een breed scala van bronnen, waarbij zowel normatieve als praktijkbronnen werden betrokken.

In de vroege en hoge Middeleeuwen werd vetenvoering overal in West-Europa geaccepteerd als middel om conflicten op te lossen. Met het sterker worden van het centraal gezag in de afzonderlijke gebieden, werd dit verschijnsel langzamerhand steeds verder teruggedrongen. Vanaf de tiende eeuw kwam vetenvoering bijna alleen nog maar voor onder edellieden. In enkele gebieden, waaronder Normandië en Vlaanderen, wisten de vorsten al in de dertiende eeuw ook de adelsveten sterk in te dammen. In andere gebieden, met name in het Duitse Rijk, waar een krachtig centraal gezag en een goed werkend staatsapparaat ontbraken, verdwenen adelsveten echter pas in de zestiende eeuw.

Een belangrijk aspect van de vetenvoering bleef echter tot ver in de zestiende eeuw nog bestaan: de doodslagveten ofwel bloedwraak. Dit was in de laatmiddeleeuwse samenleving een algemeen aanvaard verschijnsel en kwam voor in alle lagen van de bevolking. Terwijl de meer georganiseerde vete of adelsvete volgens Glaudemans al in de veertiende eeuw bijna was verdwenen in de graafschappen Holland en Zeeland, bleef deze vorm van conflictbeheersing op individuele schaal nog tot in de zestiende eeuw voortbestaan. En juist om deze vorm van eigenrichting gaat het in dit boek.

Het boek valt in feite in drie delen uiteen. Na een inleiding volgens de regels van de kunst draait het in het tweede hoofdstuk om de vraag hoe het centrale gezag in Holland en Zeeland de adelsveten probeerde terug te dringen. In het middelste gedeelte (hoofdstuk 3 t/m 6) staat vergelding na doodslag centraal. Bloedwraak werd van rechtswege getolereerd, maar slechts onder voorwaarde dat de vergelding alleen op de dader was gericht. Glaudemans beschrijft in dit deel wat de mogelijke aanleiding was voor doodslag en vete, hoe de bloedwraak in zijn werk ging, en op welke wijze de autoriteiten probeerden deze zoveel mogelijk te kanaliseren. In het laatste deel (hoofdstuk 7 t/m 10) richt Glaudemans de aandacht op de daders en de verzoening. Dit is het interessantste deel van het boek, omdat deze hoofdstukken een belangrijke bijdrage leveren aan het internationaal onderzoek over vete. Zij bevatten veel nieuwe informatie over onderwerpen waar tot nog toe nauwelijks iets over bekend was of geschreven was. Het gaat hier vooral om zaken als verzoening, ballingschap, zoengeld, zoenbreuk, gijzeling en landwinning. Deze hoofdstukken vormen overigens een mooie aanvulling op het proefschrift van M. Vrolijk over gratie bij doodslagen, dat uitvoerig de praktijk beschrijft van doodslag, verzoening en landwinning in Vlaanderen, Holland en Zeeland na 1531.

Van groot belang zijn verder ook de vele bijlagen en de indices erop, zoals het overzicht van gevonden conflicten in Holland en Zeeland die verband hielden met vetenvoering (bijlage 4); en werkelijk kostelijk zijn de lijst van verboden wapens (bijlage 3) en de lijst van aangetroffen scheldwoorden (bijlage 5).

Toch zou ik bij dit boek ook enkele kanttekeningen willen plaatsen. Zoals gezegd vormden Holland en Zeeland volgens Glaudemans een uitzondering op het algemene patroon in het Duitse Rijk, omdat adelsveten daar in de veertiende eeuw nog maar zelden voorkwamen. Maar hoe zit het in dit verband met de Hoekse en Kabeljauwse twisten, die toch de samenleving en politiek tijdens de veertiende en de vijftiende eeuw hebben beheerst? Waren zij eigenlijk ook niet een vorm van adelsvete? En is er werkelijk een duidelijk onderscheid te maken tussen een dergelijk (politiek) conflict en vetenvoering? Hoewel de auteur nauwelijks aandacht besteedt aan deze vragen ligt het antwoord eigenlijk al in het boek zelf verscholen. Glaudemans stelt immers in navolging van G. Algazi vast dat men in de late Middeleeuwen geen wezenlijk onderscheid voelde tussen oorlog en vete. Alleen de schaal van de conflicten onderscheidde adelsveten van oorlog. (zie 65) In ieder geval hadden de Hoekse en Kabeljauwse twisten in het kader van dit onderzoek meer aandacht verdiend.

Een van de achterliggende vragen in dit boek is hoe de opeenvolgende graven in Holland en Zeeland er in de veertiende en vijftiende eeuw in slaagden om de vete steeds verder terug te dringen. Hoewel Glaudemans de klassieke stelling verdedigt dat dit alleen mogelijk was door middel van een machtsmonopolie en bijbehorend ontwikkeld staatsapparaat (en efficiënt rechtssysteem), slaagt zij er niet volledig in aan te tonen hoe dit precies verliep in de praktijk. Ook al plaatst Glaudemans de resultaten van haar onderzoek waar mogelijk in de internationale context, het betoog blijft in veel gevallen steken in casuïstiek.

Hoewel het betoog over het algemeen duidelijk is opgebouwd en stellingen goed ondersteund worden door feitenmateriaal, komt de auteur een enkele keer te snel tot een bepaalde conclusie. Een voorbeeld is het belang van het gratierecht in gevallen van doodslag. (292-294) Volgens Glaudemans zouden de vorstelijke remissiebrieven pas vanaf het aantreden van Maximiliaan van Oostenrijk in 1477 een rol van betekenis hebben gekregen voor terugkerende ballingen. In de periode 1477-1515 werden immers 199 genadebrieven (van verbannen na doodslag) bij het Hof van Holland geregistreerd, ofwel een gemiddelde van vijf brieven per jaar. Maar in de periode 1457-1467 alleen al werden bij hetzelfde hof zeker een twintigtal remissiebrieven geregistreerd (afgezien van lacunes in de registers), waarvan de meerderheid rond of na 1462. Hierin is de invloed van de latere hertog Karel de Stoute, toen nog graaf van Charolais, die in die jaren veelvuldig in Holland en Zeeland vertoefde, sterk te herkennen. Eerder is al aangetoond dat de politieke rol van Karel van Charolais in die jaren veel groter is geweest dan voorheen werd aangenomen.

Kortom dit proefschrift levert een wezenlijke bijdrage tot het onderzoek naar laatmiddeleeuws Holland en Zeeland. Het steunt op diepgaand bronnenonderzoek en een indrukwekkende hoeveelheid bronnen. Weliswaar heeft de auteur niet alle vragen opgelost, toch heeft zij veel en belangrijke informatie uit de doeken weten te doen over onderwerpen die soms nagenoeg onbekend waren.

Marie-Charlotte Le Bailly

A. van Gijsen, *Joos Balbian en de steen der wijzen. De alchemistische nalatenschap van een zestiende-eeuwse arts* (Antwerpse Studies over Nederlandse literatuurgeschiedenis IX; Antwerpen: Peeters, 2004, viii + 258 blz., € 40,-, ISBN 90 429 1444 0).

In dit boek laat Annelies van Gijsen de lezer voor het eerst kennismaken met de bankier en arts Joos Balbian, die in 1553 in Aalst werd geboren, en in 1616 overleed in Gouda. Joos hield zich voornamelijk uit liefhebberij intensief bezig met de alchemie. Gedurende een reeks jaren verzamelde hij op dit gebied een groot aantal teksten in verschillende talen. Hij gebruikte daarvoor (oude) handschriften maar ook eigentijdse drukken. Balbian bracht de traktaten bijeen in een handschrift dat nu onder de signatuur Sloane 1255 in de British Library in Londen wordt bewaard. Uit dit materiaal stelde hij in 1599 twee gedrukte bundels samen.

Het boek van Van Gijsen bestaat uit drie delen: een inleidend deel over het leven van Balbian en zijn visie op de alchemie; een bloemlezing uit het Londense handschrift; en een deel met bijlagen. De bedoeling van de auteur met dit boek is vooral om de lezer ‘een eerste ontmoeting met de alchemie’ te bieden (Woord vooraf, 1). Daarin is ze zeker geslaagd. Van Gijsen schrijft met flair, en is duidelijk zeer betrokken bij haar onderwerp.

Het meest fascinerende maar minst toegankelijke deel is de bespreking van enkele kernbegrippen uit de laatmiddeleeuwse alchemie en Balbians opvattingen daarover. Uit de samenstelling van zijn verzamelhandschrift blijkt dat één specifieke alchemistische leer voor Balbian centraal stond, de zogenoemde ‘alleen-mercurius-theorie’, waarbij geprobeerd werd om kwik (de ‘mercurius’) te vervolmaken tot goud. Dit deel is lastig te begrijpen. Middeleeuwse alchemie is van nature al duister (en wil dat ook zijn), maar het is juist hier dat Van Gijsen naar de lezer toe tekort schiet. Zij is ingelezen en op de hoogte, maar ze betreft haar lezers er niet bij. Kenmerkend zijn in dit geval de pagina’s 25-26, waar Van Gijsen spreekt over het intrigerende ‘Raadsel van Agathodaimon.’ De oplossing van dit raadsel ligt in de zogenoemde getalswaarden van de woorden. Maar hóe dat dan werkt, wordt niet uitgelegd — de lezer mag ernaar raden. Zelf weet ze het blijkbaar wel (vergelijk noot 25, pagina 26), maar ze houdt het voor zichzelf — net als de alchemisten deden.

De bloemlezing bestaat uit een selectie van vierentwintig teksten en fragmenten uit Balbians handschrift. Van Gijsen heeft daarbij vooral geselecteerd op inhoud, maar wil ook ‘een indruk ... geven van de variatie in taal en type teksten.’ (65) Iedere tekst heeft enkele vaste onderdelen: een inleiding, de editie, een vertaling, en een commentaar. Heel goed is in deze bloemlezing de manier waarop de teksten worden voorzien van een vertaling. Alle teksten zijn namelijk vertaald, of het nu om Latijn, Frans of Middelnederlands gaat. Dit is voor het Middelnederlands wat minder gebruikelijk, maar werkt prima.

In één van de bijlagen wordt het handschrift van Joos Balbian uitvoerig beschreven. Het is een typisch verzamelhandschrift: het bestaat uit een grote hoeveelheid teksten, die voor wat betreft de vorm (proza of rijm), de taal, de lengte, en de uitwerking van het onderwerp erg verschillen. Wel hebben ze hun onderwerp gemeen: de alchemie, en dan vooral de mercuriusbewerking. De rest van deze bijlage bestaat uit liefst twee inhoudsoverzichten. De eerste is verkort en biedt in een oogopslag een overzicht van de belangrijkste teksten in het handschrift. Dit wordt gevolgd door een zeer uitvoerig inhoudsoverzicht van het complete handschrift met informatie over titels, incipits en